

વિવેક જાગૃતિ

શિયાળાના દિવસો હતા. વહેલો જાગી ગયેલો સૂરજ, પાછો ગાઢ ધુમ્મસના ગોદડામાં લપાઈ ગયો હતો. અમે પન્ના તરફ જવા નીકળ્યા, પરંતુ રનર (Runner) કંપનીનું શ્રી-વ્હીલર, ધુમ્મસની અડચણને લીધે, ગોકળગાયની જેમ ચાલતું હતું. અહીં બાંગલાદેશના ગ્રામ્યવિસ્તારમાં આ શ્રી-વ્હીલર જ અનુકૂળ અને સુગમ રહે. હળવું, ફસાઈ જાય તો તરત ધક્કો મારી, કાઢી શકાય. બાંગલાદેશનું રાષ્ટ્રીય વાહન!

પહેલી વખતે બેઠા, ત્યારે મેં આજાનને પૂછ્યું હતું કે આ છકડામાં બેસવાનું છે? કોઈ મોટું વેહિકલ નથી?

તે હસતાં હસતાં બોલ્યો, ‘ના, સોતીશબાબુ! યે ઈ બાઉલેર ચકભેદન ચારરી ચક તીનાતી સંચાલિત કોરે છે! (સતીશભાઈ, આ જ તો બાઉલનું ચકભેદન છે! ચાર ચકોને બદલે ફક્ત ત્રણથી સંચાલન કરે છે! એક ચકને જ સમૂળગું ગાયબ કરી દે છે!)

ગઈ કાલે રાત્રે કુંડલિની, ચકભેદન વગેરે બાબતો પર ખૂબ ચર્ચા થઈ હતી. તેના પરનો આ કટાક્ષ હતો.

આવા હળવા મજાકના દોરમાં અમારા સાથી મિલને પૂછ્યું, ‘ઠાકુર, 10 વર્ષ અહીં પન્નામાં રહ્યા, ગગન જેવા અનેક બાઉલને મળ્યા, અહીંની સંસ્કૃતિ અને આધ્યાત્મિકતાનું પરિશીલન કરી, બાઉલ સાથે ખૂબ જ નજીકના સંબંધ બનાવ્યા. તો ગગન સહિત બાઉલોએ ગુરુદેવને શું આપ્યું?’

સૌ પોતાના અભિપ્રાય આપવા માંડ્યા. સૌથી પહેલો અભિપ્રાય રનર છકડો ચલાવનાર ડ્રાઈવર લતીફનો આવ્યો, ‘રવિદા’ને અઢળક પ્રેમ આપ્યો.’ ઘણા દિવસના સહેવાસ લીધે તે ડ્રાઈવર પણ અમારી સાથે જમવામાં અને બોલવામાં સામેલ થઈ ગયો હતો.

બાઉલ આજાન સરકાર બોલ્યા, ‘લતીફમિયાં, તમે રનર ચલાવવામાં

ધ્યાન રાખજો! આજકાલ ‘લતીફ’ નામ પાસેથી સીટ બહુ સરકી જાય છે!’ તે સમયે લતીફ રહેમાન બાંગલાદેશના વડા પ્રધાન બન્યા હતા અને તેમની રાજીનામું આપવાની વાતો ચાલતી હતી તેના તરફ ઇશારો હતો.

પછી આઝાદ સરકાર બોલ્યા, ‘પણ લતીફની વાત તો બહુ જ સાચી છે!’

આ બધી વાત સાંભળતાં સાંભળતાં અહમદશાહ બોલ્યા, ‘લતીફની જેમ એક શબ્દમાં વ્યક્ત કરું તો બાઉલોએ ગુરુદેવને સ્વવિવેક આપ્યો.’

કાચા રસ્તા પર એક ચીકણો પ્રદેશ આવ્યો હતો. લતીફ રિક્ષાનું હેન્ડલ સમતોલ કરવા મથતો હતો. બધા ખાડા તરફ જોતા હતા. મિલન વગેરે યુવાનોએ તો નીચે કૂદી જવા અને ધક્કો મારવાની તૈયારી પણ કરી લીધી હતી. ત્યાં રિક્ષાને ચીકણી માટીમાંથી આઝાદી સાંપડી.

અહમદશાહે વાતને વધુ ખોલતાં જણાવ્યું, ‘યુવાન રવીન્દ્રનાથ કલકત્તા અને વિદેશમાં ઘૂમેલા હતા, પણ તેને પોતીકી ‘ચલ’ બંગાળી કે તેના પ્રદેશની રાઢી, બીરેન્દ્રી, માનપુરી, રંગપુરી, સુંદરપુરી ઉચ્ચાર કે બોલીથી તેઓ અનભિજ્ઞ હતા. જોકે તેમની ગ્રહણશીલતા પંચમાર્ગી હતી. તેઓ ચક્ષુ, જિહ્વા, ઘ્રાણ, સ્પર્શ, શ્રુતિથી અભિવ્યક્ત થતા તત્ત્વને ગ્રહણ કરી લેતા હતા, પરંતુ તેમને આ પ્રદેશનો ક્યારેય ભેટો જ થયો નહોતો.

પિતાજી પાસેથી જમીનદારીના કામ સબબ જ્યારે અહીં આવવાનું થયું, ત્યારે તેમણે પ્રથમ વખત આ પરિવેશ જોયો. સાચા બંગાળના, ત્યાં જીવતા ગ્રામ્ય, ગરીબ, દીનહીન, કિસાન, માછીમાર, મલ્લા વગેરેનો પરિચય થયો.

અહીં સાધુભાષા, ભદ્રલોકની અંગ્રેજી નકલિયા જીવનશૈલી, રીતરિવાજની કૃત્રિમતા, તેમની સંવેદનશીલ પંચેન્દ્રિયોઓએ પારખી લીધી અને વળી તેમાં ભળી, શસ્ય, શ્યામલ, બંગધરાની આ લખલૂટ સમૃદ્ધિ! જેણે તેમના મનને ચૈતન્યથી ભરી દીધું. ભાષાના પ્રદેશને ભાવ અને શબ્દથી સમૃદ્ધ અને તરબોળ કરી દીધો.

ઠાકુરની ચેતના પર, ભાષા પર, આ પહેલી વારુકો પટ નહોતો ચડ્યો. અનેક વખત આ સંવેદનશીલ આત્મા પર આવા ભાવના સ્તર ચઢેલા હતા. તે તેમના જીવનપ્રવાસને વાંચીએ તેમાં જણાઈ આવે છે, જેમ કે માન્યતા ઝંખતા રવીન્દ્રનાથને કવિ તરીકે, નાટ્યકાર તરીકે માન્યતા નથી મળતી.

વિવેક જાગૃતિ

ઘરના સભ્યો, અરે! તેમની સૌથી વહાલી ભાભી પણ તેમની રચનાને કવિતા તરીકે માન્ય કરતી નથી.

ત્યારે તે કિશોર એક ‘સાંસ્કૃતિક તરકટ’ કરે છે. વિદ્યાપતિની પદાવલિનો સાઘાંત અભ્યાસ કરી, પદાવલિના છંદમાં કેટલીક કવિતાઓ લખે છે, જેની ભાષા, લય, છંદ વગેરે મૈથિલીમંડિત મધ્યયુગી વૈષ્ણવ કવિ જેવા જ બખૂબી ઢાળે છે. પદાવલિને ભાનુશિંગેર (ભાનુ યાને રવિ) પદાવલિ નામે પ્રાચીન કવિ તરીકે ખપાવી, માન્યતા મેળવે છે!

તે પછી જ્યારે યુરોપમાં જાય છે, ત્યારે આઈરીશ મેલોડી સાંભળે છે તો તેના સૂરનો ઉપયોગ ‘વાત્મીકિ પ્રતિભા’ નામે પોતે લખેલા નાટકમાં કરે છે! ખૂબ જ ઝીણવટપૂર્વક શ્રુતિ કરીએ ત્યારે તે ભેદને વાસ્તવ કરી શકાય, તેવું ઝીણું કામ તેમણે આ નાટકમાં કર્યું છે.

આ બંને પ્રસંગમાં કિશોર કે નવયુવાન ટાગોરની અદ્ભુત ગ્રહણશીલતા અને એક પ્રદેશની કલાને અન્ય પ્રાદેશિક કલામાં ઢાળવાનો અદ્ભુત કસબ, આફરીન થઈ જાય તેવી રીતે પ્રદર્શિત થાય છે.

પરંતુ પછીના પ્રસંગોમાં સ્થિતિ જુદી છે. ફારસી, ઉર્દૂ તો ઈ. સ. 1911 સુધીનો દબદબો બંગાળની રાજભાષા જેવો હતો. સૌ સામાન્ય અભ્યાસ કરનારાઓને પણ તે આવડતી. ગુરુદેવનું ફારસી અને ઉર્દૂનું જ્ઞાન ખૂબ ઉચ્ચ કક્ષાનું હતું. તેમણે પર્શિયન કવિઓનાં રૂબાઈ, ગઝલ, નજમ, વગેરેને ખૂબ જ શોખથી માણ્યાં હતાં.

પછીથી તેમણે જાપાનના સાહિત્યને પણ ખૂબ નજીકથી માણેલું હતું. જાપાનના તાંકા, હાઈકુ વગેરે તેમણે ખૂબ નિકટથી વાંચી અવગાહન પણ કરેલું છે!

આ બધા સાહિત્યના સંસ્પર્શથી વીસમી સદીના પ્રારંભે શાંતિનિકેતનની સ્થાપના થતા થયો. છતાં પણ તેમણે પદાવલિની, જેમ કે આઈરીશ મેલોડીના વિનિયોગની જેમ તે બધાના સીધા ઉપયોગને ટાળ્યો.

ટાગોર ખુદની પોતાની રચનાઓ અને પોતાના ખુદનું કડક પરીક્ષણ કરતા હશે તેમ લાગે છે. તેમનાં કેટલાંક નાટકો બે બે વખત લખાયેલાં છે, પણ પુનઃ લેખન થયેલું ન લાગે! જેમ કે ‘અચલાયતન’ ઈ. સ. 1920, ‘ગુરુ’ 1918

એક જ કથાબીજનાં બે સ્વરૂપમાં અંકુરિત થયાં છે. ‘બઉ ઠાકુરાનીર હાટ’ નવલકથા, ઈ. સ. 1883નું ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ ઈ. સ. 1990માં રૂપાંતર, ‘રાજર્ષિ’ નવલકથાનું વિસર્જન કે ‘મુકુટ’ નવલકથાનું ‘મુકુટ’ નાટકમાં, ‘અરૂપરતન’ નાટકનું ‘રાજા’ નામે નાટ્ય રૂપાંતર, ‘શેશેર રાત્રિ’ વાર્તાનું ‘ગૃહપ્રવેશ’ નામે નાટક, ‘પૂજારિની’ કવિતાનું ‘નટીર પૂજા’ નામે નાટક, ‘નટરાજ’નું ‘ઋતુ રંગશાલા’ નામે નાટક, ‘રાજા ઓ રાની’નું ‘તપતી’ નામે નાટક, પોતાના નાટકમાં રહેતી બારીક ક્ષતિને પણ તેઓ નિહાળી અને સાવચેતીથી સુધારી લેતા હતા.

સત્ત્વશીલ, ગ્રહણશીલતાવાળા, યુવાન, ઠાકુરસાહેબમાં વિવેક જાગૃતિ ક્યાંથી આવી? પોતાની જ ‘સોનાર તરી’ના પૂર્વેની રચનાઓને તેમણે કાચી શા માટે જાહેર કરી?

આ બધા પ્રશ્નોના જવાબ સિલાઈદાહ નિવાસમાં પડેલા છે. કોઈ સર્જન જોઈને આનંદિત થઈ જનાર સર્જક તેવું જ સર્જન ફરીથી રચવા આંદોલિત ન થવો જોઈએ. જ્યાં સુધી પૂરા પરિવેશને આત્મસાત્ ન કરીએ ત્યાં સુધી થતી રચનાઓ, ઉપરછલ્લી, નકલ માત્ર થાય! તેને ટાળવું. તેવી બાઉલોની બોલ્યા વગરની વિવેકશુદ્ધિ, અત્યંત ગ્રહણશીલતાવાળા રવિદા’એ સ્વીકારી લીધી. આ વિવેકને લીધે જ તેમણે બાઉલને માત્ર તેમની રચનારીતિથી જ નહીં, પણ તેમની જીવનપદ્ધતિને નજીકથી નીરખીને માણ્યા.

બાઉલોના મનેર માનુષ અને ઈશ્વરસંબંધી વિચારો સમજવા માટે તો તેમની ખૂબ જ નજીક જવું પડે. બાઉલનું લલચાવનારું પાસું છે, તેમના ગીતનું લાઘવ, મર્મ સચોટતા, બંગાળી ગામઠી પ્રતીકોનો વિન્યાસ! તેમના ગીતને વધુ બળકટ બનાવતાં લય, તાલ, સૂરબદ્ધ સંગીત! આ પ્રમુખ ચીજોને જોઈ ઘણા કાચા સાધકો પ્રકાશમાં અંજાઈ જઈ ત્યાં જ બેસી જાય છે! તે રીતે આગળનાં મનેર માનુષી તત્ત્વો સુધી જવાથી વંચિત રહી જાય છે.

ઠાકુરદા’ના જાગૃત સ્વવિવેકને લીધે આ ગીત-સંગીતના પ્રારંભિક લલચામણા પ્રદેશને અતિક્રમીને તેના મનેર માનુષી ‘તત્ત્વવિચાર’ સુધીની યાત્રા તેઓ કરી શક્યા. આ સમજણ તેમને બાઉલ દ્વારા અપાયેલી સૌથી મોટી ભેટ છે.

તે વિવેકજાગૃતિને લીધે જ ઠાકુરદાએ બાઉલના વિચારોને પોતાના ચિત્તના કસના પથ્થર પર ચકાસી ચકાસીને રચનાઓ રચી, પરંતુ તે રચનાઓ કાવ્યરૂપે રજૂ કરી બાઉલના વિચાર અને તેમના લયને બાઉલત્વ પૂરું ગ્રહણ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી હેતુપૂર્વક અળગા રાખ્યા.

આ પ્રલંબ ગાળો પ્રારંભે આશરે 15 વર્ષનો હતો. ઈ. સ. 1890થી 1905. ઈ. સ. 1905માં એક ઘટનાએ આ બંને તાણાવાણાને એક કરી દીધા. તે ઘટના હતી લોર્ડ કર્જનની સામેની બંગલબંગની લડત! તે લડત માટે ગુરુદેવે છેક 15 વર્ષ પછી બાઉલસૂર, ગીત, લય, તાલનો ઉપયોગ કર્યો. તે રચનાઓને 'બાઉલ' નામે ગીતસંગ્રહ પણ પ્રગટ કર્યો. આ ગીતોનો કુચગીત (march song) તરીકે ઉપયોગ કરી, બંગાળના લોકોમાં એક અપૂર્વ જુસ્સો રેડી દીધો.

ક્યાં પહેલાંનો શિષ્ય નકલ કરતો ગ્રહણશીલ, કિશોર, નવયુવાન! અને ક્યાં સતત પરીક્ષણ કરતો એક જાગૃત, યુવાન, રવીન્દ્ર ઠાકુર! ઠાકુરને 'વિવેકજાગૃતિ'ની ભેટ આ પ્રદેશે આપી. તે રીતે ખરેખર, બાઉલોએ જગતને એક મહામાનવની ભેટ આપી છે.

गायनुं मृत वाछरडुं

गगन कांठा पर आवी गयो હતો, પણ ડોન્ગી કાંઠાના કાચા ઘાટ પર પહોંચી નહોતી. મલ્લો ઝડપથી હલેસાં મારતો હતો, પણ આજે ‘ધૂનીઘાટ’ના વળાંક પર પદ્મા નૌકાઘર ઊભું હતું. તેથી સામો પ્રવાહ થતો હોય, ડોન્ગી ધીમી ચાલતી હતી.

કાંઠે આવી થેલાને ડોન્ગીમાં લઈ, મલ્લાએ ગગનને હાથ પકડીને ડોન્ગીમાં લીધો.

મલ્લો બોલ્યો, ‘ગગન! આજે થોડું મોડું થઈ ગયું, સામો પ્રવાહ હતો, તેથી અંતર કપાતું નહોતું.’

ગગન ધીરગંભીર અવાજે બોલ્યો, ‘મલ્લા, કશું વિફળ જતું નથી. જો આવવામાં વધુ સમય થયો તો જવામાં ઓછો સમય લાગશે. અંતે તો બધું સરખું થઈ જશે. મલ્લાએ હકારમાં માથું હલાવ્યું અને ડોન્ગીને પદ્મા નૌકાઘર તરફ ચલાવી.

થોડી વારમાં નૌકાઘરના આગળના પઠાર પાસે પહોંચી ગયા. ઠાકુરસાહેબ તેની પ્રિય ખુરશી પર બેઠા હતા. ખાસદારે ટપાલથેલો લઈ, તેમાંથી ટપાલ ખોલી, ક્રમશઃ ગોઠવી, ઠાકુરસાહેબ પાસે મૂકી.

સામે જમીન પર બિછાવેલા આસન પર ગગન હલકારા બેઠા હતા. ઠાકુરસાહેબે ગગન સામે જોયું અને બોલ્યા, ‘ગગન, થોડા દિવસ પહેલાં તેં મદન બાઉલનું એક ગીત ‘ગયા, ગંગા, પ્રભાસાદિ...’ સંભળાવ્યું હતું, ત્યારનો તે ભૈરવ મિશ્ર રાગ મારા ચિત્ત પર કબજો જમાવી બેઠો છે!

ગગને નાસ્તો કરતાં કરતાં ઠાકુરસાહેબ સામે જોઈ હાથ જોડ્યા અને બોલ્યો કે ઠાકુરસાહેબ, મદનગુરુનું નામ જ મદન છે, ખરેખર તે ‘મદ જય’ અને ‘મદન જય’ છે (એટલે કે મદ – અહંકારને જીતનાર અને મદન-કામવાસનાને જીતનાર છે)! તેના સૂર અને ગાન તાણી જાય તેવા છે!’

ઠાકુરસાહેબ બોલ્યા, ‘કાલે તેના પરથી મને ભૈરવી બાઉલ સૂરમાં આ ગીત સૂઝ્યું છે:

હોય રે, મોરા ફસલ કાટી;
ફસલ કાટી, ફસલ કાટી!

ગગન ઉત્સુકતાથી આગળના શબ્દો સાંભળવા, ઠાકુરસાહેબની સામે જોઈ રહ્યો.

ઠાકુરસાહેબે કહ્યું, ‘બસ, ગીતનું મુખડું અને રાગ સંકલ્પબદ્ધ થયાં છે! આગળ વધુ નથી, પણ બાઉલના સૂર મને અંદર સુધી અસર કરી જાય છે. ગગન! મારા મન પર તમારા બાઉલના સૂર અને શબ્દોનું લાઘવ ઊંડી છાપ છોડી જાય છે.’

ગગન નીચું જોઈ, નાસ્તો કરતો રહ્યો, નાસ્તો પૂર્ણ કરી, ઠાકુરસાહેબ સામે જોઈ બોલ્યો, ‘ઠાકુરસાહેબ, તમે જાણો છો, અમે તો ડોમ છીએ, મૂઆ પશુને ઠેકાણે પાડીએ, તેનું ચામડું કમાવીએ, તેમાંથી ડગ્ગાથી માંડી માદલ સુધીનાં વાજિંત્ર રચીએ.’

દૂર જતી એક નાનકડી નાવડી તરફ જોઈ, વાતનો તંતુ સાધતાં, ગગન બોલ્યા, ‘ઠાકુરસાહેબ! લોકોની ગાય-ભેંસ મરી જાય કે તરત અમને કહેવા આવે! અમે પણ ત્વરાથી તે મડદાને ઉઠાવી, ભામવાડામાં લઈ જઈએ, મારા બાપુ સાથે હું પણ ત્યાં જાઉં.’

પછી બોલ્યા, ‘પણ કોઈ માણસની યુવાન, દૂઝતી, તાજેતરમાં જ વિયાયેલી ગાયનું નવજાત વાછરડું, મૃત્યુ પામ્યું હોય ત્યારે તે માલિકનાં આંસુઓ રોકાતાં ન હોય. તે આવીને કહે કે ડોમ, ત્રણ દિવસની વાછડી મરી ગઈ છે, હવે ગાય દોહવા દેતી નથી, વટકે છે, સામેથી છીંકોટા કરી, શિંગડાં બતાવે છે!’

તે સંજોગોમાં મારા પિતા કહેતા, ‘ગગન! છાંચ (ઓઠું) બહાર કાઢી રાખજે, હું હમણાં આવું છું!’

હું વાડામાં બનાવેલા ઘાસના ઝૂંપડામાંથી છાંચ (ઓઠું) કાઢી, સાફસૂફ કરવા લાગતો.

ઠાકુરે પૂછ્યું, ‘ગગન, છાંચ (ઓઠું) એટલે શું?’

ગાયનું મૃત વાછરડું

ગગન બોલ્યા, ‘ઠાકુરસાહેબ! વાંસની ખપાટને પલાળી, તેને યોગ્ય આકારમાં, વાંકીચૂકી વાળી, એક ઘાટ આપેલો હોય તે પ્રતિકૃતિ.’

ઠાકુર બોલ્યા, ‘તેને શાનો આકાર આપ્યો હોય?’

ગગન બોલ્યા, ‘ઠાકુરસાહેબ! વાંસને વાળીને નાના વાછરા જેવો આકાર બનાવેલો હોય, બાપુ વાછરડાના મૃતદેહનો નિકાલ કરે પછી, તે વાછરડાનું ચામડું કાઢી લઈ, આ છાંચ (ઓઠું) પર બરાબર તે રીતે મઢે કે જાણે જીવંત વાછરડું!’

ઠાકુરસાહેબ બોલ્યા, ‘પછી?’

ગગન બોલ્યા, ‘પછી તે મઢેલા ચામડાવાળા છાંચને લઈ હું તે ગાયના માલિકના ફળિયામાં જાઉં. તે ઊંચકેલા ઓઠાને ફળિયાના ઝાંપા બહારથી જ નીચે ઉતારી, તે રીતે ચલાવું કે ગાયને થાય, જાણે વાછરડું આવી રહ્યું છે! તે ખીલા પર બાંધેલી ગાય પાસે તે ઓઠાને મૂકું.’

ગાયને વાછરડાના ચામડામાંથી પોતાના સંતાનની ગંધ આવે! તે વાછરડારૂપ ઓઠાને જીભથી ચાટવા માંડે! ઘરની માલિકણ ગાયને દોહી લે! ગાય શાંત થઈ તેને દોહવા પણ દે! આવી ‘છેતરપિંડી’ થોડા દિવસ કરે, ત્યાં તો ‘દુઃખનું ઓસડ દહાડા’ તે ન્યાયે વાછરડાના વિરહ માટે ગાય પણ સજ્જ થઈ જાય.’

ઠાકોરે પૂછ્યું, ‘વાહ, બહુ સારી વાત છે. જો તમે વાછરડાનું ઓઠું ન મૂકો, તો ગાય દૂધ આપે નહીં, અને તે પછી દૂધ તેના આંચળમાંથી કાયમી સુકાઈ જાય!’

ગગન બોલ્યા, ‘હા ઠાકુરસાહેબ, તેને ગામડામાં ‘ગાય દૂધ ચોરી ગઈ’ તેમ કહેવાય છે!’

પછી થોડું વિચારી ઠાકુરસાહેબે કહ્યું, ‘ગગન, તમે બાઉલ જન્મથી મરમી તો હો જ. તેં મને આ વાત અત્યારે કેમ કરી? તેની પાછળ પણ કશોક મર્મ હશે!’

ગગન હાથ જોડી બોલ્યો, ‘માલિક! માઠું ન લગાડતા, પણ બાઉલત્વને સમજ્યા વિના, માત્ર તેના સૂરતાલમાં કંઈ રચવું તે ‘છાંચ (ઓઠા) પર ખાલ ચડાવવા’ જેવું છે! તેમાં ખરો જીવ નહીં હોય. લોભી પશુપાલક તો દૂધ માટે બધા કારસા કરે, આપણે એવા લોભી થોડા છીએ?’

ઠાકુરસાહેબ એકધારા ગગન સામે જોઈ રહ્યા. પછી સ્વગત બોલ્યા. ‘આ બાઉલને નિરક્ષર કેમ કહેવાય? પોતાની સાધનાધારા અને ગીતો પ્રત્યે તેને કેટલો ઉન્માદી પ્રેમ છે?’

વાત પૂર્ણ થઈ એટલે અનંત હલદર બોલ્યો, ‘સતત જાગતા-જીવતા ઠાકુરસાહેબ જેવા મહામાનવે આ મુખડું પાંત્રીસેક વર્ષ સુધી જે તે સ્થિતિમાં રાખ્યું! જ્યારે સાંગોપાંગ બાઉલત્વ પામી ગયા ત્યારે ઈ. સ. 1924માં આ ગીત પૂર્ણ કર્યું.’

તે વાતને આગળ વધારતો અહમદ બોલ્યો, ‘હા, આ આખા પ્રસંગનો ઉલ્લેખ સંક્ષિપ્તમાં એમણે અમય ચક્રવર્તીને છેક પિસ્તાલીસ વર્ષ પછી છઠ્ઠી જાન્યુઆરી, 1935ના એક પત્રમાં કર્યો છે!’

બંનેની વાત સાંભળી ગગનની ત્રીજી પેઢીએ શિષ્ય એવા નીરવ બોલ્યા, ‘માખીને બે દિવસમાં બચ્ચાં જન્મી જાય, માણસને નવ માસે, હાથણીને અઢાર માસે બચ્ચું જન્મે, આ તો ઠાકુરસાહેબ છે! તેમને 30-40 વર્ષે કોઈ કવિતા જન્મે! એમાં નવું શું! જેમ જીવ મોટો તેમ પ્રસવગાળો પણ મોટો!’

અમે બધા મહાન પદ્માને વહેતી નિહાળી રહ્યા.